

УДК 281.93:616-089-051«4017»

О. Г. Попов, проф.,
В. В. Десятський,
О. Л. Кошельник, канд. мед. наук, доц.

АРХІЄПИСКОП, ХІРУРГ, ФІЛОСОФ БОЖОЮ МИЛІСТЮ

Одеський державний медичний університет, Одеса, Україна

УДК 281.93:616-089-051«4017»

А. Г. Попов, В. В. Десятский, Е. Л. Кошельник
АРХИЕПИСКОП, ХИРУРГ, ФИЛОСОФ БОЖЬЕЙ МИЛОСТЬЮ

Одесский государственный медицинский университет, Одесса, Украина

Валентин Феликсович Войно-Ясенецкий (Святитель Лука) (1877–1961) — архиепископ Симферопольский и Крымский, а в миру — выдающийся хирург, топографоанатом мирового уровня, доктор медицины, профессор. За труды по хирургии, которые стали настольными книгами многих поколений врачей, архиепископ стал лауреатом Сталинской (Государственной) премии I степени. В 1999 г. был причислен к лику новомучеников и исповедников для общецерковного почитания. Автор многих проповедей, статей и книг духовно-морального и патриотического содержания.

Ключевые слова: В. Ф. Войно-Ясенецкий, архиепископ, хирург, философ.

UDC 281.93:616-089-051«4017»

O. G. Popov, V. V. Desyatsky, O. L. Koshelnyk
ARCHBISHOP, SURGEON, PHILOSOPHER BY VOCATION

The Odessa State Medical University, Odessa, Ukraine

V. F. Voyno-Yasenetsky (St. Luke) (1877–1961) is the Archbishop of Simferopol and Crimean regions, a famous surgeon and topographoanatomist, doctor of medicine, professor. The author of scientific works on surgery, which are used for constant reference of doctors. The archbishop was a laureate of the Stalin (State) Prize of the 1st degree.

He was canonized by Orthodox Church in 1999 year. He is the author of numerous preachings, works and books on scientific, religious, moral and patriotic topics.

Key words: V. F. Voyno-Yasenetsky, archbishop, surgeon, philosopher.

Откроем же широко сердце свое перед
Божественной правдой, но будем служить
и правде земной

Святитель Лука

Надзвичайно яскравою, унікальною особистістю у ХХ ст. був святитель Лука, архієпископ Сімферопольський і Кримський, а у миру — видатний хірург, доктор медицини Валентин Феліксович Войно-Ясенецький. Ця людина пройшла шлях від звичайного лікаря до лауреата Державної премії, професора, який розробляв актуальні питання гнійної хірургії, анестезії та топографічної анатомії. Деякі з них і нині використовуються у діагностиці та лікуванні багатьох захворювань.

Його життя, присвячене релігійному служінню і в той же час не відсторонене від суцього

наукового світовідчуття, містично одержимого, проте такого, що продовжує жити суспільними інтересами, привертає до себе увагу, подив; і виникає непереможне бажання дізнатися більше про життя та творчість цієї людини. Тим паче, що у наші часи, незважаючи на те, що багато в чому життя змінилося на краще, не перевелися спокуса, брехня, насильство. Ось чому життєвий шлях святителя допомагає зрозуміти, що зі злом можна боротися, пізнаючи таємниці та глибини причин, що його породжують. У світі йде непримиренна й запекла боротьба за людські душі, тому яскравий приклад

життя архієпископа, його наукових, богословських і філософських роздумів є своєрідним дороговказом. Життя та діяльність святителя Луки хоча й описані в низці книг і статей, але й сьогодні дають підстави для суперечливих оцінок. З одного боку, він доктор медичних наук, професор, з другого — архієпископ православної церкви; Радянський уряд присуджує йому звання лауреата Сталінської премії, він є автором всесвітньо відомого посібника з гнійної хірургії, а пізніше Синод української православної церкви зараховує його до лику святих.

В. Ф. Войно-Ясенецький народився 27 квітня 1877 р. у Керчі. Рід В. Ф. Войно-Ясенецького походить із збіднілих дворян. Його батько працював провізором аптеки в Керчі, потім у Херсоні, Кишиневі та Києві. В. Ф. Войно-Ясенецький навчався спочатку в Кишинівській, а потім у Київській гімназії; одночасно з гімназією в 1896 р. він закінчив Київське художнє училище. У тому ж році юнак їде до Петербурга для вступу до Академії мистецтв, але народницькі настрої, що панували тоді в середовищі інтелігенції, підказали, що реальну допомогу народу він може надати як медичний працівник. Тож відмовившись від іспитів до Академії мистецтв і «спізнившись» зі вступом на медичний факультет, їде вчитися на юридичний факультет Петербурзького університету. Через рік В. Ф. Войно-Ясенецький від'їжджає до Мюнхена в художню школу, але й там не затримується і повертається до Києва. Він самостійно займається образотворчим мистецтвом, малюючи в основному богомольців у Києво-Печерській лаврі, збирається стати сільським фельдшером або вчителем, але поступово утверджується в рішенні, що зможе більше допомогти знедоленому і безправному народу як лікар. Вступив у 1898 р. на медичний факультет Київського університету і на відмінно закінчив його в 1903 р., виявивши неабиякі здібності з анатомії, хірургії й офтальмології. Коли Валентин Феліксович був ще студентом, однокурсники пророкували йому майбутнє професора.

З початком російсько-японської війни В. Ф. Войно-Ясенецький у 1904 р. добровільно, в складі Київського лазарету Червоного Хреста, виїжджає до діючої армії. У Читі він завідував хірургічним відділенням військового шпиталю і працював під керівництвом професора О. А. Юсевича, досвідченого хірурга. Вже в перший рік роботи у Валентина Феліксовича, що оперував на кінцівках, суглобах, черепі, виявився неабиякий талант лікаря. У 1908–1909 рр. з'являються його перші праці, підказані самим життям: «О способах анестезии, наиболее удобных в земской практике», «Регионарная анестезия».

Працюючи в Курській губернії, В. Ф. Войно-Ясенецький у повній мірі пізнає важке життя

земського лікаря. Відсутність спеціальної літератури, брак часу не лякають його — він і тут займається питаннями знеболювання, лікуванням остеомієліту хребта (пропонує радикальне хірургічне втручання), розробляє свою методику операції при защемлених грижах, виконує великі операції на шлунково-кишковому тракці, жовчних шляхах, нирках, серці, головному мозку, суглобах, органах зору. Авторитет В. Ф. Войно-Ясенецького як хірурга зростає, його успішна практика стає широко відомою.

Багато оперуючи, Валентин Феліксович спостерігає тяжкі ускладнення від застосування наркозу. Думки його спрямовані на досягнення однією метою: знайти безпечніші методи знеболювання. Після знайомства з роботою Брауна про регіонарну анестезію інтерес до цього виду знеболювання не залишає його до кінця життя. Валентин Феліксович їде до Москви і влаштовується в клініку професора П. І. Дьяконова — «найяскравішого представника земської хірургії епохи її розквіту». Повний енергії, перспективних задумів, він із захопленням починає працювати над новою науковою темою, проводить дослідження на трупах в Інституті топографічної анатомії та оперативної хірургії під керівництвом професора Ф. А. Рейна. Тут цілеспрямований дослідник розробляє нові методи блокади нервових стовбурів, знаходить спосіб анестезії другої гілки трійчастого нерва.

Під час війни 1914 р. неординарний хірург завідував лазаретом для поранених.

Поволі, поступово, приблизно в 1915 р. В. Ф. Войно-Ясенецький починає збирати та класифікувати свої спостереження за хворими, ураженими різними гнійними процесами. У 1915 р. він їде до Києва і складає докторські іспити в Київському університеті. У тому ж році у Петербурзі виходить його книжка «Регіонарна анестезія», чудово ілюстрована самим автором, у якій він узагальнив результати своїх досліджень і багатий хірургічний досвід. Через рік Валентин Феліксович захищає докторську дисертацію. Його книга та дисертація удостоюються премії ім. Хайнацького, присудженої Варшавським університетом як автору кращих творів, що прокладають нові шляхи в медицині.

На початку 1917 р. Валентина Феліксовича за конкурсом обирають головним лікарем і хірургом міської лікарні Ташкента. У березні цього ж року разом із дружиною та дітьми він виїжджає на нове місце роботи — до Ташкента — у зв'язку з хворобою дружини, там він працює до 1920 р.

У дружини Валентина Феліксовича завжди було прекрасне здоров'я. На її портреті, написаному чоловіком, ми бачимо красиву життєрадісну жінку, яка народила четверо дітей. Це була добра мати своїм дітям, чудова дружина,

старанна і гостинна господиня. Проте Ганна Василівна захворіла на швидкоплинні сухоти і 27 листопада 1919 р. померла. Валентин Феліксович залишається один із чотирма дітьми — старшому з яких дванадцять, а молодшому шість років.

Куди звернутися? Куди піти? І він звертається до православної віри. Куди ж ще можна було б звернутися за утіхою? В. Ф. Войно-Ясенецький став частіше відвідувати приходську церкву. Поступово він зацікавився духовними справами, зблизився з Ташкентським архієпископом Інокентієм. Зрідка Валентин Феліксович почав виступати на духовних зборах.

Одного разу, коли він виголосив схвильовану промову на єпархіальному з'їзді, архієпископ Інокентій сказав йому: «Ви призначені до духовного служіння. Ви повинні бути не тільки лікарем для тіла, але і лікарем для душі...» Без жодних вагань Валентин Феліксович дав згоду і в день Ушестя Господня в 1921 р., вже будучи професором Ташкентського університету, був висвячений у диякони, а через тиждень — у пресвітери і призначений молодшим священиком кафедрального собору м. Ташкента.

31 травня 1923 р. В. Ф. Войно-Ясенецького висвятили в сан єпископа Ташкентського і Туркестану.

Тодішній глава православної церкви патріарх Тихон, а потім і патріарх Сергій, що змінив його, зобов'язали В. Ф. Войно-Ясенецького, що прийняв у чернецтві ім'я Луки, не припиняти практичну лікарську діяльність, а також хірургічну і наукову роботу. Чому єпископ Лука? Це ім'я взяте не випадково: святий апостол-євангеліст Лука, за Священним Писанням, був не тільки лікарем, але і першим християнським художником. Його вважають автором перших зображень Богоматері.

Прямолінійний, непохитний, зневажаючий небезпеку лікар відкрито кинув виклик суспільному страху і вибрав шлях мучеництва. Вже через місяць його заарештували. У 1923, 1930, 1937 рр. Валентина Феліксовича переслідують арешти, заслання — так вульгарно-агресивна атеїстична ідеологія завойовувала своє панування. Одинадцять років життя заслання тільки укріпили віру цієї людини — вона давала йому відчуття свободи в будь-якій в'язниці, а лікарем він був завжди. «Наука і релігія... Вони не суперечать одна одній», — говорив о. Лука на одному з допитів. Відійшовши від сильного захоплення живописом, він не залишив свого іншого захоплення і духовного покликання лікаря й ученого. В «Автобіографії» В. Ф. Войно-Ясенецький пише: «У травні 1923 р. я був висвячений в єпископи і через десять днів заарештований. Протягом 2 років відбував важке заслання в Туруханському краї, за 230 верст на північ від Полярного кола. Менше

року працював у Туруханській лікарні, широко оперуючи. У лютому 1926 р. повернувся до Ташкента.

На початку 1930 р. був повторно заарештований і засланий спершу в м. Котлас, а потім до Архангельська. Після повернення з другого заслання близько року працював консультантом-хірургом у м. Андижані Ферганської області. У середині 1937 р. був заарештований утретє. Третє заслання я відбував у селі Велика Мурта Красноярського краю, де брав участь у роботі районної лікарні як хірург.»

Знаходячись на засланні, В. Ф. Войно-Ясенецький продовжував активно займатися — разом із релігійними справами — науковою діяльністю, особливо його цікавили питання гнійної хірургії.

І ось у 1934 р. книга В. Ф. Войно-Ясенецького «Нариси гнійної хірургії» виходить із друку тиражем 10 200 примірників. Ця робота професора В. Ф. Войно-Ясенецького є окрасою не тільки хірургічної, але й усієї медичної літератури. Мабуть, немає в світі іншої такої книги, яка була б написана з такою майстерністю, прекрасною літературною мовою, з бездоганим знанням хірургічної справи, з нескінченною любов'ю до страждаючої людини.

В кінці 30-х років В. Ф. Войно-Ясенецький повертається до Ташкента.

Війна, що вибухнула в 1941 р., застала його в Красноярську, де він був призначений головним консультантом кількох шпиталів. Його авторитет лікаря-хірурга був настільки великим, що хворих із тяжкими пораненнями з фронту направляли так: «Красноярськ. Войно-Ясенецькому».

З 1944 по 1946 рр. він працює консультантом кількох шпиталів у Тамбові, не припиняючи своєї релігійної діяльності. У 1946 р. В. Ф. Войно-Ясенецький став архієпископом Сімферопольським і Кримським.

У 1944 р. вийшла з друку нова книга В. Ф. Войно-Ясенецького — «Пізні резекції при інфікованих вогнепальних пораненнях суглобів». Вона ґрунтувалася на вивченні особливостей перебігу складних ран, одержаних на цій війні, й рекомендувала їх радикальне лікування, яке б запобігало або зменшувало небезпеку тяжких ускладнень. За цю книгу і за «Нариси гнійної хірургії» професор В. Ф. Войно-Ясенецький був нагороджений у 1946 р. Сталінською премією I ступеня. Дізнавшись про це, Валентин Феліксович відправив уряд СРСР телеграму, в якій просив із 200 тис. рублів своєї премії 130 тис. надіслати дітям-сиротам, жертвам війни. Після перемоги у війні В. Ф. Войно-Ясенецький одержав урядову нагороду — медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», а в лютому 1945 р. новий патріарх Алексій I нагоро-

див владика Луку правом носіння діамантового хреста на клобуці.

В. Ф. Войно-Ясенецький не тільки автор видатних праць із гнійної хірургії та регіонарної анестезії, але має й інші заслуги перед хірургією.

Він уперше в світі розробив метод блокади трійчастого нерва. Ним описані оригінальний метод блокади сідничного нерва й оригінальна методика операції при защемлених грижах. Видатний хірург розробив методику операції при міхурово-вагінальних свищах, зашиваючи їх з боку сечового міхура. При проведенні операції з видалення селезінки він запропонував перев'язку селезінкової артерії на рівні верхнього краю підшлункової залози, а також видалення слізного мішка при серпігіозних виразках рогівки. Всього цього було достатньо, щоб увійти до історії хірургії, проте Валентин Феліксович залишив незгладимий слід у науці, зайнявшись розробкою двох проблем — вивченням регіонарної анестезії та патології гнійного процесу.

Будучи архієпископом Сімферопольським і Кримським, В. Ф. Войно-Ясенецький не залишає своєї лікарської діяльності. Він консулює хворих, виступає з доповідями в Кримському хірургічному товаристві й на з'їздах кримських лікарів. Для лікарів Сімферополя Валентин Феліксович читає курс лекцій з гнійної хірургії.

Заслання, в'язниці суттєво вплинули на здоров'я В. Ф. Войно-Ясенецького, яке з кожним роком ставало все гіршим і гіршим. Діабет і нелегке життя мало-помалу підточують життєві сили. Його ліве око вже давно не розрізняло світла, а згодом і на зрячому оці стала поволі дозрівати катаракта. Потім до неї приєдналася і хронічна глаукома.

Восени 1952 р. академік Філатов пропонує зробити попередню операцію — іридектомію (видалення райдужної оболонки), але владика не погоджується й у 1954 р. Валентин Феліксович повністю осліп. Три роки повністю сліпий він управляв Сімферопольською єпархією, входив без сторонньої допомоги в храм, прикладався до ікон, читаючи напам'ять молитви і Євангеліє, проголошував проповіді, і якщо до нього приводили хворих, то вражав лікарів найточнішими діагнозами.

27 квітня 1957 р. професору В. Ф. Войно-Ясенецькому виповнилося 80 років, до сліпоти приєдналося й погіршення слуху. Тепер він зовсім перестав бачити і чути. Але при цьому його душа була сповнена любов'ю до страждених, до безпорадних дітей і людей похилого віку, знедолених. Тільки прощенням і милосердям була сповнена його душа, ними тільки і живилася його праця лікаря-зцілителя й духовного пастиря-наставника.

Владика Лука знаходився у дружніх стосунках і регулярному листуванні з такими маститими академіками, як фізіологи І. П. Павлов, Л. А.

Орбелі, офтальмолог В. П. Філатов. Твердість і непохитність архієпископа їм дуже імпонувала.

11 червня 1961 р., в день усіх Святих, він помер.

Єпархією Сімферопольський і Кримський архієпископ Лука керував до останнього дня свого життя. Його блискучі проповіді, а їх тексти склали 10 томів машинопису, були визнані винятковою подією в сучасному богослов'ї.

Рішенням Синоду української православної церкви від 22 листопада 1995 р. архієпископ Сімферопольський і Кримський Лука залічений до лику святих. Правлячого архієрея, архієпископа Сімферопольського і Кримського Лазаря Священний синод благословив на обретіння останків святителя Луки. А у серпні 2000 р. на ювілейному Архієпископському соборі православної церкви архієпископ Сімферопольський Лука зарахований до лику святих новомучеників і сповідальників для загальноцерковного вшанування. В цьому ж році здійснилася історична справедливість — відомий хірург, видатний учений, святий ієрарх Російської православної церкви був офіційно реабілітований.

20 березня 1996 р. нетлінні мощі святителя Луки були перенесені в Свято-Троїцький кафедральний собор Сімферополя. Раку для мощей святителя Луки, художньо виконану зі срібла, масою близько 160 кг, виготовили в Греції. Автором раки є відомий грецький ху-

дожник Ніколас Влахо. Частина мошей святого Луки була передана до Греції, де вони знаходяться в двох монастирях на горі Афон і горі Іпат. У Греції знято документальний фільм про життя святого Луки (професора В. Ф. Войно-Ясенецького), а грецький архімандрит Нектарій написав низку книг про святителя Луку.

Життєвий шлях батька, його духовний і громадянський подвиг, наполегливість і цілеспрямованість у досягненні мети стали прикладом для його дітей.

Михайло Валентинович Войно-Ясенецький (1907–1994), старший син, — видатний патологоанатом-інфекціоніст, доктор медичних наук, професор.

Олена Валентинівна Войно-Ясенецька (1908–1971) — кандидат медичних наук, лікар-епідеміолог.

Олексій Валентинович Войно-Ясенецький (1909–1984) — доктор медичних наук, професор.

З Одесою В. Ф. Войно-Ясенецького зв'язували родинні зв'язки — тут мешкав і працював його молодший син — видатний вітчизняний патологоанатом, доктор медичних наук, професор Валентин Валентинович Войно-Ясенецький (1913–1992), керівник лабораторії офтальмології НДІ ім. В. П. Філатова. Він автор 8 монографій, зокрема: «Тканинна несумісність», «Атлас очних хвороб», «Пухлини ока» тощо. Володіючи великим художнім даром, успадкованим від батька, Валентин Валентинович багато малював, у тому числі ілюстрував деякі монографії акад. І. А. Кассирського з патології крові. В Одесі проживала його внучка Ольга Валентинівна Войно-Ясенецька (1942–2001), кандидат медичних наук.

В. Ф. Войно-Ясенецький створив два визнані філософсько-теологічні твори «Дух, душа і тіло» — книга про апологетику (захист віри від безбожника) і «Наука і релігія». Формально вони не належать до медицини, проте дуже важливі для людства.

Ці апологічні праці В. Ф. Войно-Ясенецького можна зарахувати до тих творів, які ніколи не можна викреслити з пам'яті, які продовжують зігрівати душу та серце людини протягом усього життя. Митрополит Сімферопольський і Кримський Лазар вважає, що фундаментальна праця «Дух, душа і тіло», без сумніву, є одним із найбільш значущих богословських досліджень ХХ ст., актуальність якого неможливо вмістити у будь-які часові рамки.

Святитель Лука служив Богу, служив людині. Найяскравішим прикладом єдності «слів» і «діл» є книга «Дух, душа і тіло». У цьому творі гармонійно поєднуються віра християнина і знання вченого, богослов'я та наука, етика й медицина. Святитель Лука вирізнявся багатогранністю здібностей і різносторонньою діяльністю.

На думку святителя Луки, кожен наш крок у цьому світі має наслідки вселенського масштабу, які впливають на основи буття і стають усе більш значущими для долі людства. Потрібно, щоб усі сфери людського буття та діяльності визначала духовність, тоді будуть і наукові відкриття, виникне технічна й економічна потужність і безпека нашої країни.

Великий лікар, віруючий у Бога, зрозуміло, не може роздумувати про безперечну близькість науки і релігії. Знаменний у цьому відношенні трактат В. Ф. Войно-Ясенецького «Наука і релігія», вперше надрукований у 2000 р. Тут можна навести лише деякі цитати. «Звичайно, молитва як містичне устремління, як політ духу, як духовний екстаз, — пише В. Ф. Войно-Ясенецький, — не може ставати поряд із наукою для якого б то не було порівняння. Між релігією в цьому значенні й наукою може бути стільки ж суперечностей, скільки між математикою і музикою... І тепер скажіть, де в нашій науці — математиці, фізиці, біології, історії — є твердження, об'єктивні, доведені, тобто наукові, що суперечать догмату християнства, що Бог існує... Наука без релігії — небо без сонця.»

На це звертає увагу святитель Лука в своїх працях, які не мають аналогів ні в вітчизняній, ні в іноземній літературі. Ці праці не є аналізом релігії за допомогою науки, вони являють собою спробу усвідомлення віруючою людиною останніх наукових досягнень.

Видання апологічних творів «Дух, душа і тіло», «Наука і релігія» на початку ХХІ в. є видатною подією для нас, тому що в них на високому науково-філософському рівні демонструються істинність православної віри і відносність наукових знань.

Для кращого розуміння глибинної суті невеликих за обсягом, але фундаментальних за змістом цих його праць, нам необхідно знати хоча б основні факти його чудового життя, повного страждань і тягарів, напруженої боротьби та служіння людям.

Старанно вивчаючи основні віхи життєвого шляху та творчості святителя, можна зрозуміти, що їх багатогранність і різносторонність базуються на одній принциповій якості — цільності особи В. Ф. Войно-Ясенецького.

До такого висновку кожному можна дійти дуже коротким шляхом — порівнявши життя і творчість святої людини з життям буденним.

Його релігійно-філософські, богословські праці «Дух, душа і тіло», «Наука і релігія» сьогодні дуже важливі для багатьох бентежних душ наших сучасників, це може допомогти знайти віру, з'ясувати, що релігія і наука не протистоять одна одній.

Ці твори дають змогу зрозуміти, що не всупереч своєму релігійному світогляду та духов-

ному досвіду, а завдяки їм святителю Луці пощастило стати великим ученим і богословом, написати «Нариси гнійної хірургії», «Регіонарну анестезію» — талановиті дослідження вченого-хірурга.

Академік І. А. Кассирський писав: «Як можна, щоб одна й та ж рука водила пером при написанні глибоко наукових “Нарисів гнійної хірургії” та елегійної книги “Про дух, душу і тіло”?»

Сучасні наукові відкриття та розробки давно перейшли з галузі суто наукового знання у галузь, що межує зі світом духовним, де діють закони та норми як наукового пізнання, так і світу трансцендентного.

До видатних поборників віри можна, поза сумнівом, зарахувати і В. Ф. Войно-Ясенецького. Душа Валентина Феліксовича була здатна любити, жертвувати, співчувати, терпіти, він заслужив вічну пам'ять і вічне духовне життя. І сьогодні праці В. Ф. Войно-Ясенецького, видатного хірурга і вченого, допомагають урятувати життя і зберегти здоров'я тисячам людей, а його особистість, його слова, сказані в минулому столітті, допомагають порятувати душі людські.

Можна гордитися тим, що наша країна і наша земля мали такого сина — велику людину і великого гуманіста. Одним словом, святого у всіх значеннях — церковному і світському.

На згадку про великого духовного наставника, видатного хірурга, в Одесі вже шість разів проводилися республіканські наукові читання, присвячені життю, діяльності й творчості В. Ф. Войно-Ясенецького (архієпископа Луки).

До вічних духовно-етичних цінностей людського існування — життя в ім'я добра, високої

духовності та святої віри — спрямовує свідомість і душу людей святитель Лука, у сонмі святих перебуваючий.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Витенский Ю.* По окончании войны готов вернуться в ссылку. Профессор В. Войно-Ясенецкий на фоне двадцатого века // *Doctor.* — 2002. — № 1. — С. 88-90.
2. *Кассирский И. А.* Воспоминания о профессоре В. Ф. Войно-Ясенецком. К биографии анатома и хирурга, религиозного деятеля русской православной церкви, 1877–1961 // *Наука и жизнь.* — 1989. — № 5. — С. 76-89.
3. *Кассирский И. А.* Размышления о В. Ф. Войно-Ясенецком — хирурге и священнике // *Человек.* — 1995. — № 3. — С. 172-186.
4. *Поляков В. А.* Валентин Феликсович Войно-Ясенецкий (хирург, 1877–1961) // *Ортопедия, травматология и протезирование.* — 1990. — № 10. — С. 59-66.
5. *Попов А., Коваленко А.* Святой нашей земли (о Войно-Ясенецком — хирурге и архиепископе) // *Южный год.* — Одесса: Полис, 2004. — Вып. 5. — С. 190-197.
6. *Филимонов С.* Святитель — хирург (В. Ф. Войно-Ясенецкий) // *Мир медицины.* — 2000. — № 5-6. — С. 42-43.
7. *Черкасова А. В.* Ф. Войно-Ясенецкий (архиепископ Лука) // *Врач.* — 2000. — № 6. — С. 14-45.
8. *Поповский М.* Жизнь и житие Войно-Ясенецкого архиепископа и хирурга // *Hermitage Publishers. USA.* — 1996. — 540 с.
9. *Поповский М.* Жизнь и житие Войно-Ясенецкого — архиепископа и хирурга. — СПб., 2002. — 478 с.
10. *Лисичкин В.* Крестный путь святителя Луки. — Изд. моск. патриархии «Троицкое слово», 2001. — 446 с.
11. *Святитель Лука (Войно-Ясенецкий)* // *Дух, душа, тело: Материалы Междунар. духовно-мед. конф. 14 сентября 2004.* — Симферополь, 2005. — 483 с.
12. *Жизнь, духовность, вера* // *Материалы Республиканской науч.-практ. конф. Юбилейные чтения имени В. Ф. Войно-Ясенецкого «Единение науки и религии».* — Одесса: Печатный дом, 2005. — 148 с.